

OVER PRODUCTIE, RELIGIE EN HAAST

Jonneke Bekkenkamp signaleert bij theologen bezwaren tegen het effectgerichte van de vrije-marktspiritualiteit. Ze breekt terecht een lans voor het bewustzijn bij religieuze instituties van (en verantwoordelijkheid voor?) de gewenste en ongewenste effecten van hun producten. Maar ik zou de bezwaren nog wat verder willen uitdiepen. Niemand heeft toch echt weerstand tegen het idee dat religie op een effectieve manier gebracht zou moeten worden, dat wil zeggen dat ze gehoord en begrepen wordt? Nee, de weerstand geldt de roep dat ook kerken productgericht zouden moeten zijn, een meetbaar resultaat moeten afleveren. Dat zou juist het wezen van spiritualiteit aantasten.

En er leeft nog een ander bezwaar bij theologen: namelijk dat het bedrijfsleven een effectgerichte spiritualiteit inzet, niet om de spirituele waarheid (Waarheid) te dienen, maar om de Mammon te dienen (het geld, het kapitalisme, verhoging van de productie, noem maar op). Dat zou het meest waardevolle en weerloze van spiritualiteit aantasten: haar nuttelosheid.

Laat ik aan het begin van deze reactie dan stellen dat het streven naar spirituele waarheid en naar effectieve productie niet tegenstrijdig zijn, althans dat hoeft niet. Spiritualiteit kan zelfs niets zonder productie en naast de bekende perversies van de productie kent ook spiritualiteit haar perversies.

Over doen en zijn: productie en spiritualiteit

Er zijn twee manieren waarop mensen betekenis geven aan hun bestaan: door te doen en door te zijn. Mensen maken iets in hun leven - of dat nu bouwwerken, bedrijven, maatschappelijke acties of een gezin of huis is -, ze produceren iets, ze scheppen iets. Daarnaast beleven ze hun wereld, ze zijn. Ik vat die twee verschillende manieren van omgaan met de wereld samen in de termen: productie en spiritualiteit. De weg van de productie is op effect gericht. Organisaties, bedrijven maar ook gezinnen en vriendschappen, proberen zo effectief mogelijk een werkelijkheid te scheppen. Ik heb het dus niet over efficiency, over zo veel mogelijk effect met zo min mogelijk middelen, ik heb het over effectiviteit: dat je realiseert wat je voor ogen staat, dat je je leven en wereld vormt.

En mensen geven zin aan hun wereld, ze beleven er de waarheid en waarde van door eraan deel te nemen. De weg van de spiritualiteit is die van het zoeken naar het Ware. Mensen beleven hun waarheid dwars door alle geschapen maatschappelijke vormen en begrippen heen.

Het gaat in een mensenleven dus om het scheppen van werkelijkheid (effectieve productie) en het zijn met de werkelijkheid (ware spiritualiteit). Het één kan niet zonder het ander. Mensen scheppen hun werkelijkheid om er door vervuld te raken. En ook: mensen zijn vol van de kwaliteiten van het zijn en geven daar bestendinging en vorm aan.

Het spel en de knikkers van doen en zijn

Er is het spirituele pad, het je leven ijken en afstemmen op de Waarheid. Zonder dat geen waarden, geen ervaringen van zinvolheid en vervulling. Ook zonder spirituele weg ervaren mensen zin maar het *ad hoc*-karakter van je zinbeleving voorkom je door een spiritueel pad te gaan. Deze weg gaan betekent je overgeven aan de wetten van inoefenen en uitoefenen, leven naar inzichten, overgave en volharding, acceptatie en groei.

Er zijn 'producerende' effectieve organisaties: huishoudens, bedrijven, overheden, clubs. Zonder deze geen maatschappelijk zinvol bestaan. Al die organisaties hebben hun kaders, hun organisatiewijzen. Bedrijven bijvoorbeeld drijven op de werking van vraag en aanbod, op concurrentie, op efficiënt en effectief handelen, op vooruitgang en groei. Het hele circus van arbeidsverdeling en standaardisatie, het rollenspel van de functionele hiërarchie hoort bij de realiteit van wie in bedrijven werken en werkelijkheid scheppen. Je kunt het ter discussie stellen, proberen te veranderen, andere kaders introduceren, maar zonder consistente kaders wordt er niks geproduceerd. En heel deze productie is gericht op het maken van iets goeds en waars, op vormgeving van iets dat we als waardevol kunnen beleven.

Ook spiritualiteit en religie kunnen niet zonder vormen, zonder 'productie'. Om het spirituele pad te gaan, moet je je aansluiten bij een vormgegeven traditie. Ook spiritualiteit wordt in een organisatievorm, een religie, gezet met een geheel van rituelen, regels en leerstellingen, met te zetten stappen en inwijdingen in het proces. Zonder vormgeving, zonder min of meer institutionele religie, geen mogelijkheid tot verdieping van waarheidsvinding en zinbeleving.

Zie hier het dilemma: we hebben productie nodig, organisatievormen voor alles wat we willen scheppen en dus ook voor het kennen van de Waarheid. Maar nooit kunnen we het ware en goede definitief en voorgoed belichamen, iedere vorm is beperkt. We zullen blijven doorgaan met vormgeven en produceren van onze wereld en onze religie. En deze productie is per definitie rusteloos, omdat ze niet uiteindelijk bevredigt - of het nu kapitalistische productie is of niet.

De perverteringen van waarheid en effectiviteit

'Haast is het kenmerk van de ketter', zei William de Baskerville in *De Naam van de Roos*.¹ Haast leidt tot pervertering. Er is ook het kwaad in de wereld: de domheid, de onkunde, het onbegrip en de onwil, samengevat in het begrip Haast. En met de haast kunnen beide wegen ontsporen. Hoe zit haast er uit in 'doen' en 'zijn', in productie en spiritualiteit?

Bij iedere productie en in iedere organisatie gaat het om pragmatisme. Wat bewerkstelligd wordt, is realiteit, of dat nu een mooi ingericht huis, een gebedsruimte, een gezellige feestavond of een efficiënte schoenenproductie is. Het beoogde doel is een concreet resultaat waar doelloorzakelijk alle acties op worden ingezet. Wat het beoogde doel ondermijnt, heeft geen recht van bestaan. Het gaat om het effect. Het effect kan alleen worden bereikt als de organisatie 'klopt', 'waar' is, als er overeenstemming is over het beoogde resultaat, de positionering ervan in de wereld, afstemming van taken en middelen, gerichte energie en als het bijdraagt aan de wereld.

Haast leidt in deze wereld tot kortzichtig eigenbelang. Het leidt tot het recht van de sterkste toe-eigening, verrijking. Het leidt tot gewin op korte termijn en veronachtzamen van de effecten op langere termijn. Juist hier ook keert de wal het schip: ook de lange-termijneffecten zijn effecten die tellen. Echt pragmatisme houdt rekening met lange-termijneffecten.

Bij de monotheïstische religie gaat het om het Ene: dat is waar, rechtvaardig, goed en mooi. Deze monotheïstische religies betogen dat je laten leiden door het Ene vanzelf leidt tot ware en goede effecten. De Waarheid is de moeite waard om voor te leven en dat zul je ervaren als je het doet.

Maar, als de Ene Waarheid niet direct rechtvaardigheid en zinvolheid brengt, en je dat toch wil afdwingen, ontspoot religie. Haast toont zich in de claims. De Waarheid moet goed en mooi zijn, dus ongemakkelijke werkelijkheden worden ontkend. De godsdiensten van het Woord en het Boek claimen dat God alle Waarheid aan het licht bracht in zijn Boek. Dit imperialisme kan leiden tot bitterheid en benauwdheid, tot moord en doodslag. Dat gebeurt als de Waarheid wordt verward met het cultureel vormgegeven kerkelijk bouwwerk, als mensen zichzelf hun godsdienst als een worst voorhouden in een naargeestige godsdienstige praktijk. Scherp gesteld: de zucht naar te snelle Waarheidsvinding leidt tot fundamentalisme.

Maar, zal een oprechte waarheidsadept zeggen: fundamentalisme stopt juist de zoektocht naar Waarheid in een verbod zelf na te denken. Het echte zoeken naar de Waarheid gaat het fundamentalisme voorbij.

---

¹ Umberto Eco, *De naam van de roos*. Amsterdam: Bakker 1983

Conclusie 1: Effectieve spiritualiteit

Waar draait het nu in het leven om? Ieder mens zoekt het goede, het beste van het beste, het vormgeven van leven, het zinvol maken van het leven, om het leven uiteindelijk prachtig en vervullend te kunnen ervaren. Welnu, er zijn twee wegen te gaan: die van het maken, de productie en die van het zijn. Zit er tussen die wegen een tegenstrijdigheid en mag je die wegen mengen? Mag je productie nastreven in de kerk, mag je spiritualiteit ten dienste van productie zetten?

Mijn conclusie is: ja, je kunt er zelfs niet buiten blijven. Maar het zijn twee wegen die beide naar hetzelfde doel leiden, het is kip of ei. Het leven naar de Waarheid is uiteindelijk goed voor de mens en kan haar tot effectief maatschappelijk handelen en produceren brengen. Maar ook: het is uiteindelijk de effectgerichtheid, de productie van werkelijkheid, van dingen en diensten die je kan laten zien wat Waar is.

Voor 'God' maakt het niet uit aan welke kant je begint. Uiteindelijk, uiteindelijk, kom je bij hetzelfde uit: bij God, bij Boeddhanatuur, bij het juiste handelen, bij de Waarheid, ineengesmolten, vormgegeven en ervaarbaar in Liefdevolle Werkelijkheid.

Over moreel oordeel en bevrijdingservaring, twee benaderingswijzen

Ik heb een beschrijving gegeven van twee wezenlijk verschillende benaderingen van werkelijkheid, spiritualiteit en productie. Werkelijkheid kun je op verschillende manieren benaderen.

In de filosofie, in de ethiek bestaat het onderscheid tussen twee benaderingswijzen, twee denkwijzen, twee soorten oordeel: de ene gaat uit van een objectieve norm, een objectieve waarheid, de ander gaat uit van een subjectieve waarheid. Deze twee benaderingswijzen zijn vermengd geraakt met bovenstaand debat.

Eenzijds is er de academisch ethische insteek van hoe het hoort: 'Wat hoor ik te doen en te laten' (zeg maar de Kantiaanse imperatief). Anderzijds is er de filosofisch-antropologische insteek van hoe het werkt: 'wat ervaart een mens als bevrijdend, verruimend'. Het is het verschil in zoeken naar: 'hoe zit de denkbare Waarheid in elkaar', en 'hoe zit de mens in elkaar die Waarheid zoekt'.

In je dagelijkse leven moet je ergens voor kiezen, je kunt niet tegelijkertijd én jezelf afvragen welke de normen zijn volgens welke je hoort te handelen én je bewust zijn van wat concreet bevrijdend is.² Boeiend

---

² Paul Feyerabend heeft aan het fenomeen van twee elkaar uitsluitende perspectieven de term 'incommensurabele kaders' gegeven, zie: P. Feyerabend, *In strijd met de methode, aanzet tot een anarchistische kennistheorie*, Meppel: Boom 1975.

genoeg zie je in tal van religieuze debatten een onontwarbare kluwen van miscommunicatie tussen deze twee benaderingen en pogingen beide insteken met een te snel gebaar te verzoenen.

De christelijke godsdienst is flink geïnfecteerd geweest door de Kantiaanse imperatief. De objectieve waarheidsvraag is beter in de kerkelijke hiërarchie onder te brengen dan de benadering die contact had met de ervaren zin (de mystieke ervaring stond altijd net buiten de kerkelijke kaders). Daarmee heeft het instituut kerk afstand genomen van de ervaren zin, van innerlijke deugden en innerlijke wijsheid; die zijn niet te controleren en te toetsen aan de norm.

Omgekeerd zie je dat de laatste decennia een pragmatische insteek: 'werkt het', 'brengt het het gewenste effect', is losgelaten op de religie. Het boeddhisme is niet voor niets populair. De boeddhistische insteek is er een die geen dogmatiek kent, geen Boek der Waarheid, geen bemiddeling door een Boodschapper Gods. Boeddha had in de praktijk verlichting bereikt, het boeddhisme is pragmatisch.

De pragmatische insteek gaat uit van eigen ervaring en oordeel. Wordt ook hier de haast geïntroduceerd, dan heeft 'werkt het' en 'is het goed voor me' als probleem dat het te plat op snel effect uit is. Word ik van een cursus zenmeditatie niet verlicht, dan moet ik toch snel aan de tai chi, of een kloosterweekend onder invloed van gregoriaanse gezangen. Het hitsige zoeken naar effecten en ervaringen en doorbraken kun je eerder zien als een vorm van reli-consumptie dan als contact met een andere dimensie dan de consumptie. Maar, zal een oprechte reli-pragmaticus aantonen: juist het reli-hoppen is spiritueel gezien niet effectief. Het echte zoeken gaat de consumptie voorbij.

Effectieve spiritualiteit verderfelijk?

Nu terug naar de beginvraag. De vraag die achter de huiver voor de effectiviteit van religie staat, is: kan voorkomen worden dat religie en spiritualiteit worden ingezet voor verderfelijke praktijken?

Het is een heikel onderwerp van discussie, die met name gevoerd wordt bij het inzetten van zen voor het beter managen van zaken die helemaal niets met zen te maken hebben. Religie, spiritualiteit, zenboeddhisme inzetten voor een hogere productie en omzet. Mag dat?³ Deze vraag is een morele vraag uit de Waarheidscategorie. Het antwoord is in die vraag al vooronderstelt: nee, spiritualiteit is meer waard dan om te ge(mis-)bruiken voor andere

---

³ Belijdt Riens Ritskes, die zenleraar is en coach van managers, en van het soort dat dit soort discussies oproept ('Zen en management', 'Zen en keuzes maken', 'De Zenmanager').

doeleinden dan de spirituele. Spiritualiteit zou mensen juist bewust moeten maken van het verderfelijke van zulk soort praktijken en productiewijzen.

Dezelfde vraag omgeformuleerd naar de pragmatische insteek kan bijvoorbeeld zijn: wat kan spiritualiteit of meditatie betekenen voor mensen die een productieproces managen van om het even wat, geregeerd door de wetten van de markt? En dan kom je uiteraard tot een pragmatisch antwoord: meditatie kan veel betekenen. Iedere dag 2x 20 minuten mediteren, naast sporten, gezond eten en drinken, zal je energiepeil verhogen en je oordeelsvermogen verhelderen en je handelen effectiever maken. Als spiritualiteit ergens goed voor is, dan is het in elke situatie ergens goed voor. Dus ook voor de werkpraktijk van bijvoorbeeld een manager van productieprocessen van oorlogswapens kan meditatie goed zijn. Het is dan aan die helder geworden mens om zijn energie in te zetten in praktijken waar hij in gelooft, zelfs als dat het verdienen van geld aan wapens is. Daar ligt zijn eigen morele verantwoordelijkheid.

Conclusie 2: Amorele spiritualiteit

Spiritualiteit is wezenlijk amoreel ten aanzien van de productie en kan dus ook doelbewust ingezet worden voor hogere productie en omzet. Je kunt dat nu wel proberen te voorkomen of verbieden door een moreel oordeel maar dat heeft weinig nut. Beter lijkt het me erop te vertrouwen dat de mens die de spiritualiteit inzet voor hogere productie zelf zal veranderen. Zij zal door haar ervaring eerder en meer vanuit haar wezen tot helderheid komen over waar zij haar productiekraft aan geeft.

Over het wezenlijk nutteloze van spiritualiteit

Waarom een moreel oordeel over het inzetten van spiritualiteit, van meditatie op alle vlakken van het leven? Omdat we een moreel oordeel hebben over het werk in een kapitalistische maatschappij: de maatschappij draait op toename van productie, op verhoging van de productiviteit, of uitbuiting van de natuur en mensen. Ergo: er niet aan meewerken en zeker geen spiritualiteit op inzetten, wat toch gaat om het meest waardevolle in het leven. Stel je voor dat het wezenlijk nutteloze van spiritualiteit erdoor zou worden aangetast.

Dit is een misvatting. Spiritualiteit omgezet in een vorm, een instituut of geloof is per definitie al beperkt. Bovendien zijn onze motieven ook niet altijd verheven. Laten we er geen doekjes om winden: we doen niets anders dan religie verkeerd inzetten, zoals we in bedrijven naast allerlei prachtige dingen ook altijd uit zijn op ons korte-termijn-eigenbelang. Ieder mens doet dat. We zetten alles in om onszelf te verrijken, om onder onze angst en pijn

en onzekerheid uit te komen. We willen een sluiproute naar de Waarheid.⁴ In het bedrijfsleven komt men er vaak schaamteloos voor uit, maar ook de spiritualiteit zetten we in voor onze veiligheid, zekerheid en eigenbelang. Kijk maar eens naar je motieven.

Voor een ander lezerspubliek zou verdedigd moeten worden dat religie iets goeds kan bijdragen aan zinvol leven. Veel van de weerstand van de *baby-boom*-generatie tegen religie is naar mijn idee terug te voeren op de wijze waarop de kerk religie heeft ingezet om mensen niet tot bloei te brengen en zelfs van het heil te weerhouden en op te sluiten in normen en regels. Als de moraliteit de spiritualiteit intoomt wordt het benauwd.

Het bouwen aan de werkelijkheid, het vormgeven aan maatschappelijke realiteit, de productie van welvaart geeft altijd weer valse tonen aan de werkelijkheid maar nooit volledig. Mensen willen toch gewoon iets moois en goeds maken. Dat geldt ook voor de vormgevingen van de religie. Het morele oordeel verstikt het vrije van spiritualiteit maar kan het niet reguleren. Waarheid en heil verloochenen zich niet. Altijd zijn er resten ongemakkelijk bewustzijn, passie en verlangen. Dat geldt dus voor beide invalshoeken. Vanuit de invalshoek van de Waarheid: uiteindelijk zal de Waarheid ons inhalen, hoe stevig je de Waarheid ook in de houdgreep denkt te hebben met je productie van vormen en woorden. Vanuit de invalshoek van de productie: uiteindelijk is wat je maakt alleen vervullend als het bijdraagt aan de zinvolheid van het bestaan.

Conclusie 3: Alles van waarde is weerloos

Uiteindelijk kan niets je redden, hoeveel je ook voor je belang inzet. Het wezenlijk nutteloze van spiritualiteit is ook het hart van de productie. Iedere vormgeving is kwetsbaar. De Waarheid belichamen in vormen en woorden is een vervulling zonder nut. En de overgave aan productie kan belangeloos en oprecht tot bevrijding leiden net zoals de overgave aan de Waarheid, de Weg en het Leven dat kan.

Moraal van het verhaal

Produceer je religie en zet je spiritualiteit schaamteloos in voor alles wat je produceert en houd je ogen open.

---

⁴ Ch. Trungpa heeft over het fenomeen dat we spiritualiteit inzetten voor ons kortzichtig eigenbelang een prachtig boek geschreven: Ch. Trungpa, *Spiritueel materialisme doorsnijden*, Cothen: Servire 1990.